KREISSLOVÁ, Sandra: *Návraty do ne/známého domova: Heimat-turismus německých vysídlenců do Československa v době studené války.* Šťastné zítřky, sv. 50. Praha, Academia 2025, 403 s., ISBN 978-80-200-3695-7.

O dvacátém století se často mluví jako o století uprchlíků, méně je zdůrazňována role navrátilců a návratů do vlasti nebo do ztraceného domova. Tomuto tématu se na případu vysídlených sudetských Němců věnuje čerstvá monografie Sandry Kreisslové, autorky působící v Etnologickém ústavu AV ČR a Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Její kniha přináší nejen velmi komplexní pohled na fenomén tzv. domovského turismu (*Heimat-turismus*), tedy cest bývalých obyvatel českého pohraničí do míst, která kdysi považovali za svůj domov a s nimiž je dnes spojují především vzpomínky (někdy pouze zprostředkované); monografie zároveň významně obohacuje dosavadní výzkum poválečných česko-německých vztahů, zejména vztahů Československa se Spolkovou republikou Německo.

Sandra Kreisslová pracuje s *Heimat-turismem* jako se specifickou formou cestování, jež se vyznačuje především tím, že nelze jasně odlišit domov a cizinu jako výchozí bod a cíl cesty, protože domov samotný se stává jejím cílem. Čerpá z konceptů vzpomínkového a transformovaného domova amerického historika Andrewa Demshuka a ukazuje, jakým způsobem se vyvíjel vztah německých vysídlenců ke ztracenému domovu a k cestám do Sudet. Naděje na návrat do vlasti byla na začátku 50. let poměrně rozšířená, ačkoliv první cesty „domů“ do Československa naplňovaly vysídlence pocity deziluze a nespokojenosti: idealizované představy ztraceného domova narážely na realitu chátrajícího pohraničí (za což bylo jak z české, tak z německé strany často obviňováno romské obyvatelstvo).

Velký zlom přinesl začátek 70. let spojený s *Ostpolitik* západoněmeckého kancléře Willyho Brandta, jejímž cílem bylo zlepšení vztahů se státy východního bloku a zásadním krokem uznání východních hranic Německa na řekách Odře a Nise. Jedním z důsledků *Ostpolitik* byl také postupný ústup od požadavků na navrácení majetku či na jinou formu odškodnění, byť v určité míře až do 80. let zůstávaly součástí diskurzu tzv. domovských novin, tedy periodik vydávaných sudetskými vysídlenci. Tato proměna v česko-německých vztazích vedla i k rozmachu organizovaných zájezdů, který Kreisslová ilustruje na příkladu společnosti Probst Reisen, jež pro vysídlené Němce i jejich děti narozené po válce organizovala vcelku pohodlné autobusové zájezdy do Sudet. V téže době se také v „domovských novinách“ čím dál častěji objevovaly praktické návody, jak cestu do domoviny dobře zorganizovat, jak získat potřebná povolení, kde si najít ubytování atd.

Vnímání navrátilců v Československu bylo silně ambivalentní. Na jednu stranu se jim, zejména ve větších městech, dostávalo pozitivního přijetí, jelikož byli považováni za zámožné turisty přinášející do země devizové prostředky. Na druhou stranu noví obyvatelé Sudet často trpěli obavami z možného revanšismu, které oficiální (státní, stranický) narativ silně podporoval. Autorka v této souvislosti analyzuje aktivity Státní bezpečnosti (StB), která až paranoidním způsobem sledovala jak navrátilce a ty, kteří s nimi přicházeli do styku, tak i československé občany německé národnosti, což samozřejmě mezi německými turisty působilo velké rozčarování. Nejednoznačné dojmy z cest do Československa získávali i navrátilci, jak Kreisslová popisuje v závěrečné části monografie. I zde (jako ostatně v celé knize) pracuje s konceptem liminality, specifického

stavu přechodu mezi blízkým a vzdáleným, vlastním a cizím. Zároveň ukazuje, že velká část vysídlených Němců navštívila svou starou vlast pouze jednou: svojí jedinou cestou uzavřeli určitou životní kapitolu a již se k ní nevraceli. To samozřejmě neplatilo o setkávání rozdělených rodin, jejichž členové často žili v Československu, SRN i NDR. V období normalizace se *Heimat-turismus* stal běžnou a akceptovanou formou cestování. Změna vnímání těchto cest se odrazila i ve vysídleneckých časopisech, jejichž diskurz se posunul směrem k zobrazování Čechů jako obětí komunistického režimu, ale i k dalšímu obviňování romského obyvatelstva za úpadek Sudet.

Sandra Kreisslová v nové monografii čerpá z předchozí práce věnované poválečným migracím (německým i českým, a nejen těm nuceným), analýze jejich obrazu v médiích, zejména „domovských časopisech", a „migrační" paměti německých a českých rodin po druhé světové válce, kterou vydala spolu s Janou Noskovou a Michalem Pavláskem pod názvem *„Takové normální rodinné historky": Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti* (Praha, Argo 2019). Výzkum Sandry Kreisslové obohacuje i její částečné insiderství: v dětství běžně zažívala návštěvy příbuzných z obou částí Německa, což jí v roli badatelky usnadňuje orientovat se v terénu a navazovat kontakty s narátory. Svou subjektivitu si uvědomuje, vnímá ji však jako výhodu, a to v souladu s uvažováním postmoderní antropologie, podle níž badatel může reflexí své subjektivity naopak výzkum pozvednout na vyšší úroveň. Pramenná základna *Návratů do ne/známého domova* je velmi bohatá: autorka pracovala především s periodiky *Sudetendeutsche Zeitung*, *Aussiger Bote*, *Karlsbader Zeitung*, *Riesengebirgsheimat* nebo *Der Südmährer*, okrajově i s československým tiskem, především s *Rudým právem*. Důležitým pramenem pro ni byly spisy StB, zejména fondy Objektové svazky, Sekretariát ministerstva vnitra (ten nejvíce uplatnila v části práce věnované období do poloviny 60. let) a svazky uložené pod označením „Vízoví cizinci". Autorka využila také možností orální historie. Rozhovorům, které vedla s pamětníky a jejich potomky, přikládá v kontextu svého výzkumu velký význam zejména proto, že jedinečným způsobem zrcadlí vzájemné prostupování minulosti a současnosti.

Po formální stránce by se dala monografii vytknout absence příloh (zajímavé by byly například redigované přepisy rozhovorů) a chudší vizuální materiál (historické i aktuální fotografie se vyskytují jen v samotném textu). Zároveň je škoda, že autorka téměř zcela opomíjí osudy a reflexi vyhnanců v Německé demokratické republice. Tento nedostatek si však uvědomuje a sama jej označuje za možné pole pro další bádání.

Návraty do ne/známého domova ocení nejen historici a historičky, ale i etnologická obec a díky čtivému stylu doufejme také široká veřejnost – v čemž dle mého názoru spočívá jeden z hlavních přínosů monografie. Sandra Kreisslová znamenitě ukazuje mnohovrstevnatý vztah sudetských Němců k jejich vlasti, a kniha je tak skvělým příspěvkem nejen ke studiu poválečných česko-německých vztahů, ale i k debatám o paměti a jejích proměnách ve dvacátém století.

Filip Vlček

KUNŠTÁT, Daniel: *Česká zkušenost s komunismem: Paměť, reflexe, identita*. Praha, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2024, 362 s., ISBN 978-80-246-5580-2.

Sociolog a politolog Daniel Kunštát (někdejší pracovník Sociologického ústavu AV ČR, dnes vedoucí Katedry politologie a mezinárodních vztahů CEVRO Univerzity v Praze) se ve své nové knize *Česká zkušenost*

s komunismem: Paměť, reflexe, identita zabývá otázkou, jak komunistická minulost ovlivňuje hodnotovou orientaci a politickou identitu generace, která osobně zažila komunistický režim. Autorovým záměrem přitom není nabídnout novou syntézu komunistické epochy, ale spíš ukázat, jak „je minulost spolutvůrcem přítomnosti" (s. 13), tedy jak specifický typ paměti vztahující se k období před rokem 1989 utváří postoje lidí v současnosti. Kunštátova práce tak vstupuje na širší pole debat o vztahu historické zkušenosti, kolektivní paměti a legitimity polistopadového politického uspořádání.

Empirické jádro publikace tvoří kvantitativní šetření historického vědomí z roku 2019, realizované na vzorku 1002 respondentů a respondentek (tehdy) starších čtyřiceti let, tedy lidí s přímou zkušeností s obdobím „reálného socialismu". Vzorek byl sestaven kvótní metodou podle znaků pohlaví, věku, vzdělání, regionu a velikosti bydliště; rozhovory probíhaly kombinací online dotazování a osobního šetření s tazatelem (s. 31, pozn. 13). Na základě dvoustupňové klastrové analýzy (*two step cluster analysis*) Kunštát vymezil pět typů pamětníků podle toho, jak se u nich propojuje vzpomínání na komunismus s jejich současnou politickou identitou (s. 32).

Takzvaní vítězové, jak je Kunštát označuje (21,4 % vzorku), tedy přívrženci transformace s nejvyšším vzděláním a příjmy, spojují komunistický režim především s útlakem a ve svém hodnotovém žebříčku preferují svobodu před rovností (s. 34–35). Nejpočetnější skupina jsou „centristi" (37,6 %), kteří hodnotí polistopadový vývoj kladně a oceňují zejména rozšíření osobních svobod; nejčastěji se přitom domnívají, že se předlistopadový režim zhroutil sám, nikoli že byl svržen (s. 36–38). „Nostalgici" (23,4 %), což je skupina s nejvyšším podílem seniorů, hodnotí předlistopadový režim kladně a 60 procent z nich pokládá politickou změnu v roce 1989 za zbytečnou (s. 38–41). „Poražení" (10,4 %) spojují svou frustraci z polistopadového vývoje s pocitem osobního životního nezdaru; bezmála polovina z nich by dala přednost autoritářské vládě silné ruky (s. 41–43). „Indiferentní" (7,3 %), nejmladší skupina s převahou žen, se vyznačují politickou nezakotveností: tři čtvrtiny z nich necítí blízkost k žádné straně a značná část po roce 1989 ani jednou nešla k volbám (s. 44–45).

Historické kapitoly sledují komunistické období od nástupu režimu přes každodennost normalizace až po rozpad systému a přechod k demokracii. Zvláštní pozornost autor věnuje neformálnímu sociálnímu kontraktu normalizace, založenému na (vnucené) výměně depolitizace za relativní materiální jistoty a konzumní klid, a tomu, jak tato zkušenost přetrvává v kolektivní paměti jako měřítko: část pamětníků podle něj dodnes posuzuje polistopadový vývoj (s. 17–20, 130–137). Historické výklady autor průběžně konfrontuje s výsledky empirických šetření. Nejpřesvědčivější jsou pasáže, kde toto propojení plní analytickou, a nikoli pouze ilustrativní funkci. Právě zde se zároveň ukazují určité limity publikace: kvantitativní přístup sice umožňuje přesně zachytit rozložení postojů, obtížněji však vysvětluje, z jakých motivací tyto postoje vycházejí, jakými ambivalencemi se vyznačují a jak se proměňují v čase. Některé subtilnější významy historické paměti tak zůstávají redukovány na měřitelné hodnotové orientace respondentů.

Ústřední tezí knihy je odmítnutí představy, že by existovala „uzavřená, konzistentní, normativně jednotná, závazná a statická paměť národa" (s. 27). Místo ní Kunštát nabízí typologii pěti typů pamětníků („historicky a sociologicky zakotvených mentalit"), v níž propojuje způsoby vzpomínání na komunismus s různými politickými postoji. Výzkum založený na standardizovaném dotazníku

přitom sice umožňuje identifikovat typické vzorce postojů, hůře však postihuje jejich vnitřní nejednoznačnost. Toto metodologické omezení ovšem autor sám reflektuje (s. 30–32). Teoreticky se opírá především o práce francouzského sociologa Maurice Halbwachse, německého kulturního teoretika Jana Assmanna a francouzského historika Pierra Nory, které spojuje zájem o kolektivní paměť a jejichž přístupy Kunštát vztahuje k české sociologii a historiografii normalizace. V českém kontextu lze knihu číst jako příspěvek k debatám o povaze pozdně socialistické legitimity, charakteru normalizační společnosti, jejím každodenním fungování i míře společenského konsenzu. Rozsáhlá bibliografie a bohatý poznámkový aparát dokládají autorovu detailní znalost odborné literatury.

Kunštátova *Česká zkušenost s komunismem* představuje významný příspěvek k výzkumu historické paměti i k domácí debatě o komunistické minulosti. Přes dílčí metodologická omezení přesvědčivě dokládá, že způsoby vzpomínání na komunistický režim zůstávají důležitou součástí současných politických identit.

Petr Ubrankowicz

MIKANOWSKI, Jacob: *Sbohem, východní Evropo: Intimní dějiny země, která nebyla*. Z angličtiny přeložila Irena Steinerová. Brno, Host 2024, 400 s., ISBN 978-80-275-2204-0.

Jacob Mikanowski, na zadní předsádce knihy inzerovaný nakladatelstvím jako „americký novinář a kritik s polskými kořeny", se narodil ve Spojených státech amerických, protože jeho polští rodiče se po vyhlášení stanného práva generálem Wojciechem Jaruzelským v prosinci 1981 nemohli vrátit do vlasti. Osudy autorovy rodiny byly po několik generací ovlivněny katastrofami velkých dějin, jež vedly k dříve nepředstavitelnému prolínání etnických, kulturních i společenských tradic. „K mým předkům v průběhu dvacátého století patřili zchudlí litevští šlechtici maďarského původu, negramotní rolníci ze středního Polska, vlastenečtí vazači knih katolického vyznání, ortodoxní židovští zemědělci i komunistické švadlenky," píše (s. 361). Gejzír rodinných impulzů nesporně ovlivnil i autorův přístup ke zvolenému tématu.

Kniha vyšla původně anglicky s titulem *Goodbye, Eastern Europe: An Initimate History of a Divided Land* (New York, Pantheon 2023) a jen o rok později se dočkala českého překladu. Východní Evropu v ní Mikanowski vymezuje jako „zemi malých států, vklíněných mezi významné velmoci" – Vídeň, Istanbul, Berlín, Petrohrad či Moskvu (s. 21 a 360). Nezahrnuje do ní ani Německo, ani Rakousko, ani východní část ruského impéria (tedy ani Ukrajinu a Bělorusko), zato se hojně zabývá zkušenostmi z Balkánu. Impéria do regionu podle autora zasahovala „zvenčí" (s. 108). Moc prý byla „liberální" k existujícím rozdílům a nezasahovala do vnitřní struktury komunit, zatímco Západ v téže době posiloval homogenizaci státu (s. 144). Lidé, kteří Mikanowského svět zabydlují, jsou spíše „čeledíni, básníci a venkovští úředníci" než králové a armádní velitelé (s. 21). Autor pracuje s regionem, jejž jsme zvyklí označovat spíše jako Evropu střední. Osvědčuje přitom mimořádný smysl pro absurditu i tragikomičnost, čerpá nejen z místní literatury, včetně titulů odborných, ale s chutí také z historek a anekdot tradovaných mezi lidmi. Ne nadarmo na několika místech knihy uvádí jako svoji inspiraci chasidské příběhy. Kniha je čtivá a zábavná a čtenář si ji může vychutnávat jako bonboniéru plnou pralinek různých příchutí.

Před čtenářem se rozprostírá pestrý koberec kultur, jazyků a náboženství. „Spojením principu výlučnosti a animozity vznikl svět oplývající neuvěřitelnou

rozmanitostí. (…) Diverzita nepředstavovala vedlejší produkt systému, ale byla vetkaná do samé podstaty. Těsná blízkost různých náboženství a jazyků ovšem nutně nevedla k harmonii.“ (s. 20) Rozmanitost podporovala zdravou rivalitu, ale někdy vyústila v otevřené násilí. K rozkladu systému křehké koexistence přispěly podle autora především velké ideologie 19. a 20. století – nacionalismus, komunismus a fašismus – jež narušily „odvěkou strukturu východoevropského života“. Vázání národní příslušnosti na jazyk označuje ahistoricky za „dost pofiderní nápad“ (s. 188). Například Češi se prý lišili od Němců právě jen jazykem (s. 190). V podtextu probleskuje myšlenka, že region se stal slepou větví vývoje, která opustila západní civilizační hodnoty. Historie i současnost nás ovšem přesvědčují, že ani západní demokracie nejsou automaticky imunní vůči prvkům autoritářství a svodům totalitarismu. Autor také zcela opomíjí osudový vliv západního konzumerismu na mizení kulturních rozmanitostí.

Zánik východní Evropy vnímá autor jako zmizení minulého světa, který sám o sobě byl prý spíše „efemérní utopií“ (s. 362). Šlo o svět, jenž nebyl vždy šťastný ani bezpečný, ale který možná právě svou chaotičností a neokázalostí umožňoval vzájemné soužití rozmanitých komunit. Recenzent Matěj Metelec ve čtrnáctideníku *A2* autorovi vyčítá, že region posuzuje západními měřítky a nepřiměřeně jej exotizuje a nostalgizuje (Prostor sporu, roč. 21, č. 25–26, 10. 12. 2025, s. 29). Povšimněme si ovšem, že Mikanowski pracuje s motivy, jež najdeme například v textech Milana Kundery či Josefa Kroutvora. Řadu z nich navíc rozvíjí na základě vlastních rodinných zkušeností i osobních cest po jednotlivých zemích regionu.

Při šíři svého záběru se autor pochopitelně neubrání určitým zjednodušením, která místy ústí až v nechtěné karikatury. Patrné je to i u českých reálií. Svatý Václav je z nejasného důvodu představen jako „nesmírně zbožný hoch“, který po nocích pracuje na poli či na vinici (s. 39). Jan Hus by prý možná uspěl, kdyby žil v době knihtisku. Rudolf II. je líčen jako panovník, který vlastnil kořen mandragory a falešný roh jednorožce (s. 93 a 96) – autor zde s chutí podlehl legendě o magické Praze. Karel Hynek Mácha byl „trochu oplácaný“, nepohledný básník „spíš buržoazního ražení“ (s. 200). Jako nový objev autor přináší tvrzení nejmenovaného odborníka na Habsburky, který mu prý nedávno prozradil, že badatelé učinili „obrat o sto osmdesát stupňů“ a začínají se přiklánět k tomu, že Rakousko-Uhersko nebylo historickým fiaskem, byť třeba František Josef II. prý „nevynikal nijak zvlášť velkou fantazií ani chytrostí“ a noviny údajně rozebíraly „každé jeho zakašlání či popotáhnutí nosem“ (s. 131–133). Opakuje se rovněž milá (leč veskrze vymyšlená) historka, že historik Jan Galandauer zapomněl urnu s popelem Klementa Gottwalda v hospodě (s. 289). V Československu se prý již v roce 1962 vzdali moci zastánci tvrdé linie (s. 304) a pražské jaro v roce 1968 údajně otevřelo prostor „nezávislým médiím a opozičním politickým stranám“ (s. 329).

Kniha je přes svůj svižný vyprávěcí styl vybavena vcelku kvalitním poznámkovým aparátem, seznamem vyobrazení s uvedením jejich původu i kombinovaným rejstříkem. Přes četná zjednodušení může její četba potěšit politology, historiky i širší okruh zájemců. Své kouzlo má svět, v němž se prohánějí vlkodlaci, létají hodní i zlí draci a do něhož se vracejí mrtví (zesnulý kupec Michal Kasparek po návratu mezi živé ve Staré Ľubovni přivede do jiného stavu svou vdovu, s. 45). Čtenář zavítá do zaplivaných špeluněk, kde se podává vodka s nakládanými herynky, či na černou svatbu, která měla zastavit epidemii cholery. Autorovu zálibu v pitoresknosti dokládá způsob, jakým zachycuje Huculy, Romy, Židy, muslimy, kacíře

a bizarní sekty, kočovníky a žebráky, mágy, proroky a náboženské blouznivce. Není vlastně důležité, zda Mikanowského svět existoval. V době, kdy rozdíly mezi civilizacemi a kulturami jsou leckdy „vyrovnávány" bombardováním či buldozery, je obraz rozmanitosti „země, která nebyla", docela osvěžující.

Jiří Křesťan

ZÍTEK, Adam: *Orel a lev proti rudé hvězdě: Odpor proti komunistickému režimu v letech 1944–1953 na příkladu regionů Ústecka a Toruňska*. Praha – Ústí nad Labem, Ústav pro studium totalitních režimů – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem 2024, 400 s., ISBN 978-80-7516-057-7 a 978-80-7561-491-9.

Monografická prvotina Adama Zítka, historika a archiváře působícího v Národním archivu, vychází z jeho disertační práce obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Představuje zajímavý vhled do regionálních společenství Ústecka a Toruňska z perspektivy odporu jejich příslušníků proti ustavování stalinského režimu. Šlo o regiony, které se lišily historickou zkušeností, politickým vývojem, sociální strukturou i společenskými tradicemi. Komparace je v anotované knize ztížena rozdílným chronologickým vymezením odporu v zakladatelském období komunistického režimu. V případě Toruňska je zkoumáno období 1944/1945–1948, Ústecko je analyzováno v letech 1948–1953.

Čtenář si skládá paralelní obraz dvou regionů na severu Čech a na severu centrálního Polska, v němž vynikají spíše jejich specifika než podobnosti. Autor pečlivým heuristickým výzkumem vytěžil mimořádně objemnou masu informací o několika desítkách odbojových skupin v obou zemích a o celkem 466 jejich příslušnících a příslušnicích. Jednotlivé případy však nepopisuje izolovaně, nýbrž analyzuje shromážděný materiál v tematicky a logicky strukturovaných problémových okruzích. Díky tomu kniha přináší řadu zobecnění a pozoruhodných závěrů, jež se mohou stát výzvou k dalším výzkumům. Mám na mysli třeba autorův závěr o zcela specifické polské skutečnosti spočívající ve větším zapojení účastníků protinacistického odboje do odporu proti etablujícímu se stalinskému režimu a v pokračování činnosti rozsáhlých podzemních – původně antinacistických – organizací, jakou byla například Zemská armáda (*Armia Krajowa*). V českých zemích naproti tomu ztělesňovali takovou kontinuitu spíše jednotlivci, nikoli celé organizační struktury.

V českém prostředí nelze kalkulovat se silným antirusismem, tradičně přítomným naopak v polské společnosti, jejíž národní ambice byly konfrontovány již s carskou říší. Zatímco v Polsku lze podle autora „hovořit o ideovém, národnostně založeném odboji proti vnějšímu nepříteli – SSSR a jemu podřízeným komunistům v PPR" (tedy Polské dělnické straně, s. 182), v Československu šlo spíše o reakci na „postih ze strany režimu" (což odpovídá dřívějším závěrům Karla Kaplana), případně na „propad životní úrovně" a vidinu lepšího života na Západě či o reakci na zostření mezinárodní situace a očekávání nové války (s. 179). Inspirativní je nesporně Zítkovo tázání po významu tradice Masarykovy republiky a úkorného vnímání faktu, že v životě lidovědemokratické republiky dochází k odstraňování demokratických zásad (s. 177). Tento problém snad bude zodpovězen dalšími výzkumy.

Srovnání Ústecka a Toruňska ukazuje, že Poláci se v mnohem větší míře uchylovali k ozbrojeným formám odboje a výrazněji se zapojovali také do zpravodajských aktivit. Rozsah zpravodajství závisel na existenci pevnějších organizačních struktur a na jejich

vazbách na zahraniční centra, což bylo typické pro Polsko, kde špionážní činnost byla podporována britskou i americkou zpravodajskou službou (SIS a CIA). Také některé československé skupiny udržovaly napojení na západní zpravodajské agentury. Zajímavé je konstatování, že polská exilová vláda se stavěla proti masivnímu podněcování ozbrojeného odporu, neboť se obávala zbytečných ztrát. Americké kruhy naopak inklinovaly k povzbuzování násilných aktivit, v nichž spatřovaly nástroj destabilizace země. Polská exilová vláda marně usilovala o monopol na kontakty s vlastí, aby mohla charakter domácího odboje ovlivňovat (srv. s. 261–262).

Přínosná se jeví kapitola o materiálním zabezpečení a financování antikomunistického odboje. V Polsku byly v důsledku slábnoucí podpory obyvatelstva i Západu k získávání prostředků využívány ozbrojené přepady. Řada odbojářů naopak působila „pod krytím spořádaného života loajálních občanů" (s. 189), kteří mohli získávat prostředky prostřednictvím běžného zaměstnání. Činnost odbojných skupin v Československu byla někdy financována z bývalých stranických a jiných fondů nebo finančními či potravinovými sbírkami mezi příznivci; obdobné sbírky probíhaly i v Polsku. Silnou podporu potřebovaly osoby působící v ilegalitě. Vyplácely se odměny lidem, kteří ukrývali agenty-chodce a pomáhali jim i převaděčům, ale například také zaměstnancům plavebních společností. „Nakolik byla vidina zisku hlavním motivem a nakolik jen určitým bonusem k jinak ideově založenému odboji, s jistotou nelze určit," konstatuje autor (s. 193).

Adam Zítek rozlišuje s odkazem na polského politologa Jacka Witolda Wołoszyna několik forem společenské rezistence: protestní postoje v okruhu rodiny či známých, aktivní účast ve stávkách a manifestacích, legální politickou činnost, politickou konspiraci a ozbrojený boj (s. 11). Autor si uvědomuje limity dosavadních koncepcí vymezujících odpor proti KSČ. Pokud ale sám připouští (s odvoláním na jiného autora), že cílem některých účastníků odporu mohla být například i „akceptace postavení komunistické strany s podmínkou respektování základních práv" (s. 177–178), je zjevné, že pracuje s dosti širokým pojetím protirežimních aktivit. Možná by se do něho vešli nejen někteří aktéři roku 1968, ale i osvícenější komunisté z období perestrojky…

Pohled na společnost prizmatem protikladných kategorií odpor–represe svádí k redukcionismu a zjednodušování. Formy odporu bychom se proto měli snažit zařadit do širší palety postojů obyvatelstva ke komunistickému zřízení, sahající od podpory přes přizpůsobení až po pasivní rezistenci či snahu o reformu politického systému. Vzdor v Polsku i v Československu nebyl podle autora zanedbatelný, většina obyvatel se však ve sledovaném období soustředila především na zajištění základních životních potřeb. „Rezistentní aktivity zkrátka nemohly počítat s širší podporou. Tehdy navíc nebyla jasná hranice mezi nepřítelem a spojencem. (…) Komunistický režim procházel samotným jádrem národa a rozděloval ho," konstatuje realisticky autor (s. 346–347).

Adam Zítek využívá v míře vskutku mimořádné archivních pramenů z ústředních a regionálních archivů v České republice a v Polsku. Uvědomuje si přitom nutnost jejich kritické analýzy, neboť mnohé z nich byly vytvořeny či ovlivněny bezpečnostními a soudními orgány. Prokazuje také detailní znalost odborné literatury; v menší míře využívá vzpomínek, periodik a internetových zdrojů. Monografie je vybavena soupisem „hlavních postav" odbojových skupin – československých a polských občanů zatčených za antikomunistické aktivity – s uvedením jejich působiště, charakteru skupiny i počtu jejích členů zatčených v souvislosti s daným případem. Škoda jen, že tento užitečný

soupis je v obsahu ukryt pod nicneříkajícím názvem „Přílohy“. Cenný je seznam použitých pramenů a literatury. V knize nalezneme seznam zkratek a jmenný rejstřík i stručné anglické shrnutí. Publikaci lze doporučit historikům, kteří se zajímají nejen o konkrétní faktografii protikomunistické rezistence, ale také o obecné a koncepční otázky dané problematiky.

Jiří Křesťan